

7-§. Sotsiologiya maktabi va funksionalizm

Yevropa mamlakatlari etnologiya fanida diffuzionizm maktabi bilan bir vaqtda sotsiologiya maktabi shakllangan va bu maktab ilmiy jihatdan qaraganda diffuzionizmga nisbatan birmuncha sermahsul bo'lgan. Agar evolyutsionizm asoschilari etnologiya-ning asosini insonda, diffuzionistlar esa madaniyatda deb bilgan bo'lsalar, sotsiologiya maktabi vakillari jamiyatda, deb hisoblaganlar. Ushbu yo'nalish vakillarining bunday xulosaga kelishlarining boisi ular orasida «jamiyatni oddiy individlarga kiritib bo'lmaydi», degan qarash ustuvor edi.

Sotsiologiya maktabining mashhur vakillari.

Emil Dyurgeym
(1858 – 1917)

Emil Dyurkgeym (1858 – 1917) – uning asosiy ishlari: «Jamoaviy mehnatning bo'linishi» (1893), «Sotsiologik metod qoidalari» (1895), «Diniy hayotning oddiy shakllari»¹.

Sotsiologiya maktabi vakillarining ta'kidlashlaricha, jamiyat odamlar orasidagi o'zaro ongli aloqalari natijasida tashkil topgan. Bu maktab vakillari etnologiyaning asosiy predmeti sifatida jamiyatni bildilar. Sotsiologiya maktabi vakillari jamiyatga odamlarni o'zaro bog'lab turuvchi kuchga ega bo'lgan axloqiy (moral) aloqalar tizimi sifatida qaraydi.

U XIX asrning oxirgi o'n yilligida etnologiyada yangi yo'nalish – sotsiologiya maktabiga asos soldi. Emil

¹ Qarang: *Durkheim E. De la division du travail social. – P., 1893; O'sha muallif. Les regies de la methode ociologique. – P., 1895; O'sha muallif. О разделении общественного труда. – М., 1991; O'sha muallif. Метод социологии. – М., 1991.*

Dyurkgeym «L Annee sociologique» nomli jurnal chop ettirdi va uning atrofida fransuz sotsiologiya maktabi shakllangan, deb aytish mumkin.

Dyurkgeym sotsiologiyasi jahon etnologiyasida yangi nazariy yoʻnalishlarning shakllanishiga, jumladan, Britaniya funksionalizmining shakllanishiga turtki boʻldi. U etnologik tadqiqotlarda tizimlilikni olib kirdi, yaʼni har bir sotsial hodisaga bu konsepsiyaga koʻra ijtimoiy aloqa sifatida qaraladi, ular ijtimoiy ehtiyoj orqali hayotga kirib keladi va jamiyat funksiyasining foydali boʻlishiga xizmat qiladi.

Dyurkgeym evolyutsionistlarga qarama-qarshi turgan holda, *kishilik jamiyatini* insonlarning atrof-muhit sharoitiga moslashuvining tadrijiy bosqichi emas, balki *sotsial faktlarni* oʻrganish metodi yordamida tadqiq etish lozim boʻlgan, yopiq statistik tizim deb qaraydi. U jamiyatni sotsiologik faktlar orqali tadqiq qilish gʻoyasini ilk marotoba taklif etgan va fanga ijtimoiy tur atamasini olib kirgan. Oʻz navbatida Dyurkgeym madaniyatni tasniflashda eng sodda jamoa – ibtidoiy jamoani asos qilib oladi.

Olimning fikricha, mazkur jamoa oʻz taraqqiyo-ti davomida murakkab jamoaviy tizimni bosib oʻtib urugʻga aylanadi. Keyinchalik undan qator jamoa, elat, xalq kabi yangi jamoa va uyushmalar paydo boʻladi. Dyurkgeymning mulohazalariga koʻra har qanday jamoa ibtidoiy jamoaning murakkablashgan shakli hisoblanadi.

Shunday qilib Dyurkgeymning asosiy qarashlari quyidagilarda mujassamlashgan:

– jamiyatni sotsial faktlarni oʻrganish orqali tadqiq qilish lozim. *Sotsial faktlar* – bu, alohida individ-

larga nisbatan tashqi munosabat, ularning sub'ektiv xohish-istaklariga tobe bo'lmagan va bu xohishlarga nisbatan majburlovchi kuchga ega bo'lgan ijtimoiy hayotdagi hodisalardir;

– insonning ongi ikki shaklda mavjud: individual va jamoaviy. Bunda jamoaviy tasavvurlar jamiyat mustahkamligini ta'minlaydigan **«jamoaviy tasavvurlar»** ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bunda madaniyatning va, shu jumladan, dinning ham vazifasi kollektiv ong orqali jamiyatni birlashtirish hisoblanadi;

– *sotsial faktlarning* kattagina qismi jamoaviy tomonidan qabul qilingan, jamoaviy holatni qamrab oladigan – e'tiqod, intilish, guruhlar marosimi kabilarda namoyon bo'ladi.

Dyurkgeym g'oyalari uning qator shogirdlari tomonidan davom ettirilgan bo'lib, ularning eng mashhurlari M. Moss, K. Levi Stross, M. Grene, L. Levi Bryullpardir.

L. Levi Bryul
(1857 – 1939)

Fransuz sotsiologiya maktabi vakillari orasida Lyusen Levi Bryul g'oyalari alohida diqqatga sazovor g'oyalardan biri hisoblanadi. U o'z qarashlarini «Ibtidoiy tafakkur» (1930) nomli asarida batafsil izohlashga harakat qilgan¹. U Dyurkgeymdan farqli tarzda «ibtidoiy xalqlarning mantiqqacha bo'lgan tafakkuri» nomli nazariyani yaratgan.

Sotsiologiya maktabi vakillari jamiyatga odamlarni o'zaro bog'lab turuvchi kuchga ega bo'lgan axloqiy (moral) aloqalar tizimi sifatida qaraydi.

Levi Bryul E. Dyurkgeymning jamoaviy tasavvur konsepsiyasi tarafdori hisoblanadi va bunday tasav-

¹ Levy-Bruhl L. La mentalite primitive. – P., 1922; O'sha muallif. Первобытное мышление. 1930.

vurni insonning shaxsiy hayotiy tajribalari asosida emas, balki ijtimoiy muhit, tarbiya, ijtimoiy fikr, urfodat va marosimlar orqali paydo bo'ladi deydi hamda uni rivojlantirib mantiqsiz tafakkur konsepsiyasini ishlab chiqqan. Uning fikricha, *mantiqqa tayanmagan* tafakkur umuman olganda ibtidoiy odamni hozirgi davr kishisidan ajratadi, bunday *tafakkurda sub'ekt va ob'ekt, sabablar va oqibatlar o'rtasida chegara yo'q*.

Levi Bryul ta'kidlashicha, ibtidoiy odam tevarak atrofdagi hodisalarni tushuntirishga javob izlamaydi yoki bu hodisalarni u asl hoida qabul qilmaydi, sirli kuchlar to'g'risidagi, narsalarning magik xususiyatlari to'g'risidagi butun emotsiyalarini jamlagan holda hodisalarni bir-biri bilan bog'lamaydi.

Xullas, XX asrning 20 – 30-yillarida mustamlaka xalqlar orasida yig'ilgan etnografik materiallar shuni ko'rsatdiki, ibtidoiy odamlarning «mantiqqacha tafakkuri», asosan, diniy sohada namoyon bo'ladi, amaliy hayotda esa ularning voqelikka ongli (ratsional) qarashi yevropaliklar tafakkuridan farq qilmaydi. Yevropaliklarning tafakkuri ham diniy, mafkuraviy yoki ma'naviy hayotda Levi Bryul yozgan afsungar va shomonlarning aqlga zid keluvchi (irratsional) tafakkuridan kam farq qiladi.

Sotsiologiya maktabining yana bir yirik vakili *Marsel Moss* (1872 – 1950) dir. U Fransiyada etnologiyani alohida fan sohasi darajasiga ko'tardi. Olim «*maqsadli sotsial faktlar*» konsepsiyasini ishlab chiqdi. Bu konsepsiya amalda qo'llangan tadqiqotlardan biri «*Sovg'a haqida ocherk*» (1925)dir. Unda arxaiik jamiyatlarda in'om etish murakkab hodisa bo'lib, «berish – olish – qaytarish» formulasida aks etadi. Har bir akt (harakat) muqarrar va ularga markaz (fokus)dagi kabi jamiyatning barcha asosiy institutlari kiradi: ijtimoiy darajalar tizimi, diniy tasavvurlar, iqtisodiy aloqalar.

Umuman olganda, sotsiologiya maktabining asosiy g'oyalari quyidagilarda aks etgan:

– har bir jamiyatda mazkur jamiyatning muhim asosini tashkil etuvchi «jamoaviy tasavvurlar» mavjud;

– har bir jamiyatda o'zining *axloq-odob me'yorlari* (ma'naviyati) mavjud hamda u o'zgaruvchan va o'zgarishlarga boy (dinamik)dir;

– madaniyatning funksiyasi jamiyatni erkinlashtirish va odamlarni yaqinlashtirishdan iborat;

– bir jamiyatdan ikkinchisiga o'tish qiyin bir jarayon bo'lib bu ravon tekis tarzda emas, balki sakrash yo'li bilan amalga oshadi.

Funksionalizm. Etnologiyada sotsiologiya maktabi g'oyalari taraqqiyotining mantiqiy davomi tarzida funksionalizm shakllangan. Agar diffuzionizmning vatani Germaniya, sotsiologiya maktabining vatani Fransiya bo'lsa, funksionalizm Angliyada paydo bo'lgan va XX asrning 20- yillariga kelib etnologiyadagi yetakchi oqimlardan biriga aylangan.

Etnik jarayonlarni tadqiq qilishda funksionalizmning farqli xususiyati shundan iboratki, mazkur yo'nalish tarafdorlari madaniyatni o'zaro aloqador umumlashgan xususiyatlardan tashkil topgan, deb hisoblaydilar. O'z navbatida, shuni ham alohida ta'kidlab o'tish joizki, funksionalizm tarafdorlari uchun madaniyatning tarixiy o'zgarishi muammosi muhim ahamiyat kasb etmagan. Ular uchun madaniyat qanday harakatlanadi? Qanday vazifalarni bajaradi? Va qanday tarzda mahsulot beradi? degan muammolar yechimini izlab topish dolzarb hisoblangan.

Funksionalizmning mashhur namoyandalari. – *R. Turnvald* (*R. Thurnwald, 1869 – 1954*) – asosiy kitobi – «Kishilik jamoasining ijtimoiy asosi» («Die

menschliche Gesellschaft in ihren soziologische Grunlagen») bo'lib, 1931-yilda nashr etilgan.

– *B. Malinovskiy* (*B. Malinowski, 1884 – 1942*) – asosiy asari «Madaniyatning ilmiy nazariyasi» («A Scientific Theory of Sulture») deb nomlanib, 1944 -yilda chop etilgan.

– *A. Radkliff Braun* (*A. Radkliff Brawn, 1881 – 1955*) – asosiy tadqiqoti – «Primitiv jamoaning tuzili-shi va funksiyasi» («Structure and Function in Primitive Society») – 1952-yil nashr etilgan.

Ilk marotoba funksionalistik nazariya nemis etnolog Rixard Turnvald tomonidan yaratilgan. Biroq Germaniyada funksionalizm keng ommalashmagan va Germaniyaga qo'shni bo'lgan Angliyada mashhur ilmiy maktab tarzida shakllangan hamda ijtimoiy va madaniy antropologiya taraqqiyotida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan. Shubhasiz, mazkur yo'nalishning yirik namoyandalaridan biri mashhur olim Bronislav Malinovskiydir.

B. Malinovskiy (o'rtada) Trobpiant orolining mahalliy aholisi orasida

B. Malinovskiy (1884 – 1942). Bronislav Malinovskiy etnologiyadagi mashhur klassik olimlardan biri. U Krakov shahrida tug'ilgan va tahsil olgan. Yangi Gvineya va Melaneziyada etnografik dala tadqiqotlarini olib borgan. 1927 – 1938-yillar mobaynida London iqtisodiyot maktabida ishlagan, 1938-yil AQShga immigrant bo'lib ketgan va umrining oxiri (1942-yil) gacha Yel universitetida ishlagan.

Malinovskiy madaniyatga oid empirik nazariyani yaratgan. Olim o'zining nazariyasini yaratish jarayonida oldingi tadqiqotchilarni dala etnografik ekspeditsiyalar o'tkazmaganlikda va faqatgina muzey materiallarini o'rganish bilan chegaralanib qolganlikda tanqid qilgan. Shubhasiz u olib borgan dala tadqiqotlari jarayonida juda ham qiziqarli ilmiy xulosalarga kelgan. Malinovskiyning kuzatishicha, etnologiya ko'pincha qandaydir psixologik gipoteza yoki faqatgina biror buyum yoki predmetni tavsif qilish bilangina cheklanib qolmasligi lozim. Uning fikricha, tashqi kuzatuv ko'pincha anglashilmovchilikka olib kelishi mumkin. Shu bois ichki xususiyatlarni chuqur anglamasdan turib madaniyatni yaxlit tarzda tushunib bo'lmaydi. Bu o'rinda ma'lum bir buyumni nafaqat tavsiflash, balki u qanday yaratilgan, qay tarzda va qanday vaziyatda ishlatish mumkin, ushbu ashyo kimga tegishli va kim tomonidan ishlatilishini ham tadqiqotchi anglay bilishi lozim. Mashhur ingliz tadqiqotchisi etnologiya fanining tavsifiy xususiyatiga qarshi bo'lib, bu faqatgina madaniyatning ayrim xususiyatlarinigina aks ettiradi, degan xulosaga kelgan.

Malinovskiyning madaniyat nazariyasiga oid qarashlari 1944-yilda ingliz tilida nashr etilgan «*Madaniyatning ilmiy nazariyasi*» nomli kitobida bayon qilgan. Uning fikricha, madaniyat faqatgina insonlarga xos biologik xususiyat bo'lsa-da, insonlar ham tirik jonzorlar hisoblanadi. Shu bois u o'zining

biologik ehtiyojini qondirish maqsadida oziq-ovqat, yonilg'i kabi kundalik ehtiyoj buyumlarini qidirib topadi, uy-joylar quradi va kiyim-kechaklarni tikib kiyadi. Demak, u mazkur amallari orqali o'z atrofida ishlab chiqarish munosabatlari shakllantiradi va bu fanda madaniyat deb yuritiladi. Turli madaniyatlar orasidagi o'zaro farqni insonlarning turfa xildagi oddiy ehtiyojlarini

qondirish usullari bilan izohlash mumkin. Shu bois ham madaniyat moddiy va ma'naviy madaniyatga bo'linadi.

O'z navbatida B. Malinovskiy antropologiya va etnologiyani muhim vazifalarini, jumladan, dunyo madaniyatlarini tadqiq qilishni asos qilib olgan dastlabki etnologik maktab vakillari qarashlari borasida ham o'zining munosabatini bildirib o'tgan. Ayniqsa, u mashhur olim E. Taylorning «qoldiqlar metodi»ni jiddiy tanqid ostiga olgan. Uning fikricha, ushbu uslub asosida tadqiqotlar olib borgan ko'pgina olimlar har bir narsa yoki ko'rinishdan qoldiqli xususiyatlarni izlaganlar. Aslida esa har doim ham qoldiqli ko'rinishlar emas, balki madaniyat ko'rinishlari bo'lib, undagi eski ko'rinishlar o'rnini yangilari egallagan. Malinovskiyning fikricha, qoldiqli ko'rinishlar etnologiya faniga jiddiy zarar yetkazgan va u madaniyat ko'rinishlarining o'zaro funksional bog'liqligi munosabatlari ziddir. Olimning tasdiqlashicha, madaniyatda hech qanday ortiqcha, tasodifiy yoki qoldiqli ko'rinish bo'lmaydi. Madaniyatdagi barcha ko'rinish yoki holat ma'lum bir funktsiyani bajaradi. Agar unday bo'lmaganda edi bunday ko'rinishlar allaqachonlar

iste'moldan chiqib ketgan bo'lar edi. Jumladan, qandaydir bir urf-odat bir jarayonda qo'llanilar ekan, demak u nimagadir zarur. Qolaversa, B. Malinovskiy diffuzionistlarni ham tanqid ostiga oladi. Uning fikricha, diffuzionistlarning katta xatolaridan biri mazkur oqim tarafdorlari madaniyatni tirik bir organizm tarzida emas, balki jonsiz buyumlar majmuidan iborat deb hisoblaganliklaridir.

A. Radkliff Braun
(1881 – 1955)

Alfred Radkliff Braun Kembrij universitetida o'qigan. Universitetdagi o'qishni tugatgandan so'ng Avstraliyada Andaman orollaridagi aborijenlar orasida va Afrikada etnografik tadqiqotlar o'tkazgan. Kapshtadta, Sidney universitetlarida ishlagan. Ilmiy faoliyatining oxirgi 20 yilini Oksfordda olib borgan. 30-yillar oxiridan boshlab Buyuk Britaniya Qirolligi etnografiyasi instituti prezidenti bo'lgan.

Alfred Radkliff Braun Riversning shogirdi bo'lib, fanda *ingliz struktrualizmi yoki strukturaviy funksionalizm* degan yangi yo'nalishni olib kirgan. Bu yo'nalishning o'ziga xosligi shundaki, u jamiyat hayotini, odamlar ongi va munosabatlari hamda madaniyatini funksional va strukturaviy tahliliga oid qarashlarni umumlashtiradi. Radkliff Braun o'zining asosiy qarashlarini 1950-yilda chop etilgan «*Etnologiya va sotsial antropologiya metodi*» va 1952-yilda e'lon qilingan «*Madaniyatning tarixiy va funksional talqini*» hamda «*Primitiv jamoaning tuzilishi va funksiyasi*» nomli kitoblarida ifoda etgan.

Radkliff Braun qarashlariga ko'ra, insonni o'rganuvchi asosiy fan antropologiya bo'lib, uch asosiy yo'nalishga – odam biologiyasi, qadimiy arxeologi-

ya va etnografiyaga bo'linadi. Etnografiya esa, o'z navbatida, etnologiya va sotsial antropologiyadan tashkil topgan bo'lib, ularning har biri o'ziga xos maxsus uslublariga egadir.

Etnologiya deb u alohida xalqlarni aniq tarixiylik prinsiplari asosida o'rganuvchi, ularning ichki taraqqiyoti, o'zaro madaniy aloqalarini tahlil etuvchi fanga nisbatan qo'llashni tavsiya etgan. Muallifning qarashicha, etnologiyaning asosiy metodi yozma manbalar asosida insoniyat madaniyatini tarixiy rekonstruksiya qilishdir.

Uning fikricha, ijtimoiy antropologiya insoniyat madaniyatini o'rganishda umuman boshqacha yo'nalishni aks ettiradi. Uning vazifasi aniq bir xalqlar madaniyatini rekonstruksiya qilish emas, balki xalqlarning ijtimoiy va madaniy taraqqiyotidagi umumiy qonuniyatlarni izlab topishdir. Ushbu fan tabiiy fanlarning induktiv va anologik metodlaridan foydalanadi.

Induktiv metodning mohiyati materiallarni ajratib tanlab olish va umumlashtirish bo'lib, bu madaniy ko'rinishlarni o'rganishga taalluqlidir.

8-§. Etnopsixologiya maktabining shakllanishi

Ma'lumki, XX asrning 30-yillarigacha Amerikada etnologiya mashhur olim Frans Boas maktabi ta'sirida rivojlangan.

Frans Boas g'oyalari bir necha o'n yillar oldin na faqat psixologik antropologiya, balki madaniy antropologiyaning qator dastlabki asosiy magistral yo'nalishlari uchun asosiy pillapoya bo'lib xizmat qilgan. Boasni tadqiqotchilar zamonaviy etnologiyaning me'mori, deb hisoblaydilar. U, avvalo, evoly-